

Zdánlivá smrt jako kulturotvorný fenomén*

Václav Grubhoffer



APPARENT DEATH AS A CULTURE-FORMING PHENOMENON

The present study deals with apparent death, a multi-layered theme running through European cultural history, cultural and culture-forming phenomenon, which is located on the border of historical eras, various scientific disciplines, serious research, and the area curiosities.

KEYWORDS:

apparent death; history of medicine; Enlightenment; premature burial

ZDÁNLIVÁ SMRT V HISTORIOGRAFII

„Rozpoznání smrti a přesné rozlišení okamžiku, kdy nastala, vždy působily problémy. V některých dobách, jako v 18. a v menší míře v 19. století, byly dokonce příčinou hlubokého společenského znepokojení.“¹

Cílem předkládané rozpravy je seznámit s tematikou zdánlivé smrti jako kulturotvorným fenoménem a interdisciplinárním předmětem bádání na hranici mezi dějinami medicíny, historiografií a literárními dějinami. Text je členěn do tří oddílů. V první části shrnuje danou problematiku z hlediska její dosavadní historiografické reflexe, posléze nastiňuje zásadní vývojové mezníky v uvažování o zdánlivé smrti v raně novověké medicínské literatuře a v poslední části představuje strach z pohřbu zaživa jako kulturotvorný fenomén, konkrétně jako téma krásné literatury.

Podle současných antropologů byl historiky dosud podceňován biologický rozměr smrti člověka. Na tuto skutečnost upozornil mimo jiné autor výše citovaných slov, italský kulturní antropolog Adriano Favole. V kontextu historie, biomedicíny a anatomie se zabýval vzorci chování, které byly a jsou uplatňovány v různých kulturách vůči mrtvému tělu. Připomenul zároveň, že zásadní otázka, jež zajímá badatele z humanitních i přírodovědných oborů, zní: kdy je možné definovat lidský organismus jako mrtvý?² Z pohledu historických věd se toto téma jeví jako velmi nosné, neboť definice biologické smrti člověka se v průběhu dějin proměňovala, vnímání hranic mezi životem a smrtí mělo a má svůj historický vývoj. Jedno staré italské rčení praví: „La morte è una cosa che non si può fare due volte“ (Umřít se nedá dvakrát). Hned v úvodu této studie

* Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky — projekt GA ČR 14-2114P, *Medikalizace smrti. Zdánlivá smrt a postoje lékařů ke zdánlivě mrtvým v českých zemích (1780–1850)*.

- 1 Adriano FAVOLE, *Resti di umanità. Vita sociale del corpo dopo la morte*, Roma — Bari 2003, s. 16 (z italštiny volně přeložil autor). Rozličnými aspekty zacházení s mrtvým tělem v průběhu dějin se zabývala Christine QUIGLEY, *The Corpse. A History*, Jefferson 1996.
- 2 A. FAVOLE, *Resti di umanità*, s. 12; Francesco REMOTTI, *Tanato-metamòrfosi*, in: týž (ed.), *Morte e trasformazione dei corpi. Interventi di tanatometamòrfosi*, Milano 2006, s. 1–34.



budiž konstatováno, že s takovým tvrzením lze z pohledu evropské kulturní historie přinejmenším polemizovat. Lépe řečeno, o jeho pravdivosti lidé v různých dějinných epochách, zejména však v 18. a 19. století, zásadně pochybovali. Zatímco latinské úsloví „Mors certa hora incerta“ (Smrt je jistá, hodina jejího příchodu je nejistá) poukazuje na znepokojivou nejistotu času smrti každého z nás, dánský anatom Jacques-Bénigne Winslow (1669–1760) ve čtyřicátých letech 18. století upozornil na nejistotu ještě více zneklidňující, když svou lékařskou dizertaci uvedl slovy: „Mors certa, mors incerta. Moriendum esse certum omnino; mortuum incertum aliquando,“ tedy „Smrt je jistá, smrt je nejistá. Nevyhnutelnost smrti je jistá, být mrtev je však někdy nejisté.“³

Způsobu a okolnostem umírání byl přikládán velký význam snad ve všech historických obdobích. Ve středověké a raně novověké společnosti patřila ke smrti ve stavu Boží milosti neodmyslitelně přítomnost kněze, výhradního průvodce umírajících, a přijetí svátosti posledního pomazání. Smrt tak velmi dlouho nebyla lékařskou, nýbrž náboženskou a duchovní událostí. Podle historika medicíny Roye Portera (1946–2002) byl lékař vtažen do procesu umírání až v pozdním 18. století. Tehdy se alespoň poprvé začal častěji objevovat u lůžka umírajících.⁴ Jeho dřívější nepřítomnost lze vysvětlit hned několika důvody. Byla dána jak nedostatečným počtem lékařů a neschopností rodin zaplatit alespoň malý honorář, tak samotnou podstatou lékařské profese a jejího dobového vnímání. K posláním a prestižím lékařského povolání, jak jej formovala řecká medicína, patřilo od časů Hippokratových doporučení, aby se lékař raději vzdálil od domu, kde umírajícímu již neměl co nabídnout.⁵

Přestože smrt jako téma dějin medicíny nelze omezovat jen na úzce vymezený úsek dějin, až 18. století přineslo do té doby nebývalý zájem medicíny a jejích protagonistů nejen o osobu umírajícího, ale ještě dříve o přesné časové určení smrti a rozpoznání jejích biologických příznaků, jinými slovy o diagnostiku smrti. Podobu lidského umírání tak nejpozději od druhé poloviny 18. století ovlivňovaly dva navzájem související faktory, proměny duchovního prožívání smrti a postupná profesionalizace lékařského oboru. Historikové novějších dějin se shodují, že teprve osvětské století přesunulo smrt z výhradně sakrální sféry do oblasti rozumu, z kategorií hříchu a víry do rámce statistické pravděpodobnosti. V pozdním 18. století zůstával lékař u umírajícího až do okamžiku smrti, podával utišující opium. Převzal tak nad umíráním kontrolu, která dosud náležela osobě duchovního i samotnému umírajícímu. Poslední dny a hodiny lidského života, okamžik odchodu z pozemského světa i nakládání s mrtvým tělem byly medikalizovány.⁶ Bádání o smrti, respektive zdánlivé

3 Jacques-Bénigne WINSLOW, *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort, et l'abus des enterremens & embaumemens précipités*, Paris, De Bure l'Aîné, 1742, s. 11.

4 Roy PORTER, *Největší dobrodiní lidstva. Historie medicíny od starověku po současnost*, Praha 2001, s. 271–272.

5 Helena HAŠKOVCOVÁ, *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*, Praha 2007, s. 28.

6 K tomu více Pat JALLAND, *Death in the Victorian Family*, Oxford 1996, s. 77–97; John McMANNERS, *Death and the Enlightenment. Changing Attitudes to Death Among Christians and Unbelievers in Eighteenth-Century France*, Oxford — New York 1981; Julian Anthony WALTER, *The Revival of Death*, London 1994, s. 9–12; Sherwin B. NULAND, *How We Die. Reflections on Life's Final Chapter*, New York 1994.



smrti v období 18. století tak nabízí historikovi možnost ověřovat teoretický koncept medikalizace společnosti vytvořený Michele Foucaultem v sedmdesátých letech 20. století.⁷ V českém prostředí jej rozpracovala Daniela Tinková.⁸ Podle Foucaulta se proces medikalizace zrodil v rámci nových forem ekonomického myšlení i demografického populačního růstu osvícenské Evropy jako součást širšího jevu kontroly populace prostřednictvím pevnějších mocenských mechanismů.⁹

Medikalizací smrti a dějinnými proměnami vztahu mezi lékařem, umírajícím a mrtvým se například v letech 2004–2006 zabýval interdisciplinární italsko-francouzský výzkumný projekt, který zaštitili historikové medicíny Giorgio Cosmacini a Georges Vigarello. Badatelé z oborů historie, sociologie, antropologie, ale i filosofie, psychologie a biomedicíny se zaměřili na ty aspekty studia smrti, jež se jevily jako zásadní. Věnovali pozornost teoriím a úvahám, které na téma smrti rozvinuli lékaři v různých historických obdobích prostřednictvím traktátů, paměti či korespondence. Dále se zabývali například společensko-historickým vývojem postavy lékaře a pacienta a proměnami jejich vztahu mezi raným novověkem a současností, významem patologické anatomie pro formování medicínských názorů na okamžik smrti a historicky a eticky podmíněnými definicemi smrti v různých obdobích.¹⁰

Historickými proměnami konceptu biologické smrti člověka mezi raným novověkem a současností se podrobně zabíral i italský neurolog a historik lékařství Carlo Alberto Defanti. V knize *Vivo o morto? La storia della morte nella medicina moderna* se věnoval problému definování okamžiku smrti v kontextu historického vývoje medicíny. Zdůraznil přitom význam reformy anatomie z let 1550–1600, během níž se z mrtvého těla jako předmětu hrůzy stal privilegovaný objekt vědeckého studia.¹¹ Vytýčil rovněž další podstatná témata, jež se vztahují ke kategorii biologické smrti — vybrané medicínské objevy jako například objasnění krevního oběhu, počátky forenzní patologie spojené s osobnostmi italských anatomů Giovannim Mariou Lancisim (1654–1720)¹² a Paolem Zacchiou (1584–1659),¹³ studování post-mortem fenoménu.¹⁴

7 Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Paris 1975 (česky *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*, Praha 2000).

8 Daniela TINKOVÁ, *Biomoc a „politická anatomie lidského a společenského těla“*. Foucaultův koncept „biomoci“ ve vztahu k otázce modernizace státu, zrození humanitních věd a medikalizace společnosti na přelomu 18. a 19. století, in: Lucie Storchová (ed.), *Conditio humana — konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty historické antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 115–135.

9 Michel FOUCAULT, *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–1979)*, Brno 2009, s. 273–274.

10 Giorgio COSMACINI — Georges VIGARELLO (edd.), *Il medico di fronte alla morte (secoli XVI–XXI)*, Torino 2008.

11 Carlo Alberto DEFANTI, *Vivo o morto? La storia della morte nella medicina moderna*, Milano 1999.

12 Amato BACCHINI, *La vita e le opere di Giovanni Maria Lancisi*, Roma 1920.

13 Alessandro PASTORE — Giovanni ROSSI (edd.), *Paolo Zacchia. Alle origini della medicina legale 1584–1659*, Milano 2008.

14 C. A. DEFANTI, *Vivo o morto*, s. 9–65.



Zvláštní pozornost Defanti věnoval zdánlivé smrti, stavu hlubokého bezvědomí, při němž byly subjektivním pozorováním životní funkce člověka téměř neznatelné. Zdánlivá smrt se stala jedním z klíčových témat evropské medicíny kolem poloviny 18. století, jak výrazně upozornil v osmdesátých letech 20. století italský historik Claudio Milanesi.¹⁵ Senzační či kuriózní téma strachu z pohřbení zaživa je ve skutečnosti ideální badatelské pole. Může spojovat zájmy kulturních a literárních historiků s výzkumy historiků lékařství. Propojuje metodologické přístupy dějin těla a intelektuálních dějin. Konečně téma návratu mrtvých či nemrtvých do společnosti živých by mohlo tvořit v rámci dějin smrti i společnou základnu pro historiky a antropology.¹⁶ Aktuálnost tématu zdánlivé smrti, popřípadě tzv. náhlé smrti, potvrzují i další nedávno vydané práce italské provenience. Historička Maria Pia Donato se zabývala náhlou smrtí na příkladu Říma 18. století v kontextu dobového lékařského myšlení i církevní praxe.¹⁷ O syntetickou práci na téma biologické smrti v dějinách se pokusil kolektiv autorů v monografii *Storia della definizione di morte*,¹⁸ která poskytuje historický, antropologický, kulturologický i psychologický pohled na definici smrti od období starověku po současnost. Privilegovaný prostor byl dán dějinám medicíny, přičemž největší pozornost byla věnována opět tématu zdánlivé smrti a první pomoci, tedy dějinám medicíny 18. a 19. století.¹⁹

Velký zájem o problematiku zdánlivé smrti a strachu z pohřbu zaživa projevují od druhé poloviny 20. století badatelé z německojazyčných zemí, kteří ji zpravidla tematizují v rámci interdisciplinárně pojatých dějin medicíny a dějin idejí. Již v šedesátých letech 20. století se věnoval osvícenské debatě o „nedokonale smrti“ Martin Patak, jenž sice připustil, že strach z předčasného pohřbu trval po staletí, klíčovou roli však přisoudil právě době osvícenství, kdy se podle něho tímto problémem začala intenzivně zabírat vědecká komunita.²⁰ Medicínskými aspekty zdánlivé smrti v 18. a 19. století se ve své lékařské dizertaci zabývala Elisabeth Vogl.²¹ V širší kulturněhistorické perspektivě téma pojednali Gunther Geserick a Norbert Stefanelli,²² Kay Blumenthal-Barby

15 Claudio MILANESI, *Morte apparente e morte intermedia: Medicina e mentalità nel dibattito sull'incertezza dei segni della morte (1740-1789)*, Roma 1989.

16 A. FAVOLE, *Resti di umanità*, s. 8.

17 Maria Pia DONATO, *Sudden Death. Medicine and Religion in Eighteenth-Century Rome*, Farnham — Burlington 2014.

18 Francesco Paolo DE CEGLIA (ed.), *Storia della definizione di morte*, Milano 2014.

19 Tamtéž, s. 103–328.

20 Martin PATAK, *Die Angst vor dem Scheintod in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Zürich 1967.

21 Elisabeth VOGL, *Der Scheintod. Eine medizingeschichtliche Studie*, dizertační práce, Technische Universität München, München 1986.

22 Gunther GESERICK — Norbert STEFANELLI, *Furcht vor dem Scheintod*, in: Norbert Stefanelli (ed.), *Körper ohne Leben. Begegnung und Umgang mit Toten*, Wien — Köln — Weimar 1998, s. 124–132.

23 Kay BLUMENTHAL-BARBY — Susanne HAHN, *Tod, Scheintod und Wiederbelebung. Eine medizinhistorische Betrachtung*, in: Susanne Hahn (ed.), „Und der Tod wird nicht mehr sein...“ *Medizin- und kulturhistorische, ethische, juristische und psychologische Aspekte der Wiederbelebung*, Dresden — Darmstadt 1997, s. 33–46.

a Susanne Hahn,²³ Martina Kessel²⁴ či Tankred Koch.²⁵ Patrně dosud nepřekonaná je práce o kulturním významu „hranice mezi životem a smrtí“ kolem roku 1800 od Gerlindy Rüge z roku 2008.²⁶

Zdánlivá smrt není cizí ani české, respektive československé historiografii, přestože jí dosud byla věnována spíše okrajová pozornost v kontextu širších badatelských témat. Vážný zájem o danou problematiku projevila v sedmdesátých letech 20. století bratislavská historička medicíny Ľuta Červeňanská (1913–2006), která se zabývala dějinami první pomoci v evropském kontextu. Věnovala pozornost historickému vývoji oživovacích metod, záchranným společnostem, první pomoci jako součásti zdravotní policie i zdravotní výchově, která měla vést k jejímu účinnému poskytování.²⁷ Tuto zásadní práci několikrát připomněla historička lékařství Ludmila Hlaváčková, která se zabývala působením lékaře Adalberta Vinzenze Zardy (1755–1811) a jeho přednáškami na téma záchrany zdánlivě mrtvých na pražské univerzitě.²⁸ Stručně otázku zdánlivé smrti a první pomoci v rámci obsáhlé problematiky zdravotní policie a veřejné hygieny pojednala Daniela Tinková,²⁹ nejaktuálněji se dané problematice věnoval v široké tematické i časové perspektivě autor této studie.³⁰

HISTORICKÝ PŘÍBĚH ZDÁNLIVÉ SMRTI

„Est autem differentia inter ecstasim continuatam & mortem: quod per hanc anima rationalis à consortio corporis separatur; in ea verò superstes manet veluti somno profundo detenta.“³¹ Tato slova o povaze smrti napsal ve čtvrté části svého souhrnu přírodní filozofie *Philosophia vetus restituta* z roku 1662 nejvýznamnější český lékař 17. století Jan Marek Marci z Kronlandu (1595–1667).³² Rozlišoval smrt, ve které se

24 Martina KESSEL, *Die Angst vor dem Scheintod im 18. Jahrhundert. Körper und Seele zwischen Religion, Magie und Wissenschaft*, in: Claudia Wiesemann — Thomas Schlich (edd.), *Hirntod. Zur Kulturgeschichte der Todesfeststellung*, Frankfurt am Main 2001, s. 126–159.

25 Tankred KOCH, *Lebendig begraben. Geschichten vom Scheintod*, Wien 2002.

26 Gerlind RÜGE, *Scheintod. Zur kulturellen Bedeutung der Schwelle zwischen Leben und Tod um 1800*, Bielefeld 2008.

27 Ľuta ČERVEŇANSKÁ, *Prvé obdobie vývoja resuscitácie*, Bratislava 1973.

28 Ludmila HLAVÁČKOVÁ, *Vltava a záchrana zdánlivě mrtvých*, in: Olga Fejtová — Václav Ledvinka — Jiří Pešek (edd.), *Město a voda: Praha, město u vody*, Praha 2005, s. 433–437.

29 Daniela TINKOVÁ, *Zákeřná mefitis. Zdravotní policie a veřejná hygiena v pozdně osvícenských Čechách*, Praha 2012, s. 172–179.

30 Václav GRUBHOFFER, *Medikalizace smrti na přelomu 18. a 19. století. Okamžik smrti, zdánlivá smrt a vzorce chování k mrtvým z hlediska dějin lékařství*, *Theatrum historiae* 11, 2012, s. 105–123; TÝŽ, *Fear of Seeming Death in Eighteenth-Century Europe*, in: Albrecht Classen (ed.), *Death in the Middle Ages and Early Modern Times. The Material and Spiritual Conditions of the Culture of Death*, Berlin — Boston 2016, s. 491–517; TÝŽ, *Zdánlivá smrt. Noční měra osvícenské Evropy*, Polička — Praha 2018.

31 Ioannes Marcus MARCI, *Philosophia vetus restituta*, Praga 1662, Typis Academicis, s. 395.

32 K jeho osobnosti a významu pro dějiny různých vědních oborů Petr SVOBODNÝ (ed.), *Joannes Marcus Marci. A Seventeenth-Century Bohemian Polymath*, Praha 1998; Tomáš



duch odděluje od těla, a jakousi nepřetržitou extází, při níž je duše živého člověka dočasně zadržena v hlubokém spánku, takže může být považován za mrtvého. Zkušenosti s tímto stavem jsou zaznamenány již v antické a středověké lékařské literatuře. Z vlastní praxe jej znal například lékař a teolog Arnold z Villanovy (kolem 1240–1311).³³ Několik případů významných osobností starověkého Říma, jež ožily při vlastním pohřbu na hranici, zmínil ve své přírodovědné encyklopedii *Naturalis historiae libri XXXVII* římský válečník a filosof Plinius Starší (23–79 n. l.).³⁴ Shodou okolností v témž roce, kdy Marci vydal svou *Philosophia*, publikoval zprávy o obživlých mrtvých i německý jezuita Caspar Schott (1608–1666).³⁵ V kapitole „De iis qui diu dormierunt, et elati revixerunt“ třetí knihy díla *Physica Curiosa* citoval právě pasáže z Plinia Staršího.³⁶ Kromě toho se zabýval i údajným obživnutím katalepsií trpícího teologa a filosofa Jana Dunse Scota (1266–1308), který si prý okousal ze zoufalství ruce poté, co se probudil pohřben zaživa.³⁷ U Schotta spadalo obživnutí mrtvých, respektive podle jeho názoru dlouho spících, jednoznačně do sféry podivuhodných, snad lze říci i kuriózních jevů. Celou třetí knihu spisu označil titulem „De mirabilibus hominum“.³⁸ Pasáže o probuzených z dlouhého spánku k životu navíc zařadil do části, v níž se věnoval vzácným lidským vadám, ctnostem a náhodám.³⁹

Podle Marciho vedla ke stavu nedokonalé smrti zejména hysterie (suffocazione uteri, zadušení dělohy),⁴⁰ choroba, které medicína věnovala velkou pozornost od období starověku a téměř výhradně ji spojovala s ženským pohlavím a negativním vlivem dělohy na ostatní tělesné orgány.⁴¹ Zdánlivá smrt tak podle jeho názoru postihovala téměř výhradně ženy. Svě tvrzení doložil konkrétním příkladem, jenž znal z vlastní lékařské praxe. Šlo o případ, který se udál v Praze, patrně v rodině Fürstenbergů.⁴² Dva příklady hysterií trpících žen, jež byly předčasně pohřbeny, podal v díle

NEJESCHLEBA, *Filosofie medicíny v českých zemích od 14. po 17. století*, in: Josef Kuře — Marek Petruš a kol., *Filosofie medicíny v českých zemích*, Praha — Kroměříž 2015, s. 14–33, zde s. 29–31.

33 Arnold DE VILLANOVA, *Arnaldi de Villa Nova medici acutissimi opera nuperrime revisa*, Lugduni 1532, apud Scipionem de Gabiano, s. 159, 190.

34 PLINIUS STARŠÍ, *Kapitoly o přírodě*, Praha 1974, s. 95.

35 Více k Schottovi Hans-Joachim VOLLRATH (ed.), *Wunderbar berechenbar. Die Welt des Würzburger Mathematikers Kaspar Schott (1608–1666)*, Würzburg 2007 (Begleitbuch zur Ausstellung der Universitätsbibliothek Würzburg).

36 Srov. Caspar SCHOTT, *Physica Curiosa, sive Mirabilia naturae et artis libris XII. comprehensa auctore P. Caspare Schotto Societatis Iesu, Herbipoli (Würzburg) 1697*, Jobus Hertz. Sumptibus Wolfgangi Mauritií Endteri (1. vydání vyšlo tamtéž v roce 1662), s. 437.

37 Srov. tamtéž, s. 438.

38 K výrazu *mirabilia* Umberto ECO, *Dějiny ošklivosti*, Praha 2015, s. 116–124, 241–256; Jacques LE GOFF, *Tajemno středověkého Západu*, in: týž, *Středověká imaginace*, Praha 1998, s. 39–59.

39 Srov. C. SCHOTT, *Physica Curiosa*, s. 423–438.

40 Srov. I. M. MARCI, *Philosophia*, s. 394.

41 Karel ČERNÝ, *Mor 1480–1730. Epidemie v lékařských traktátech raného novověku*, Praha 2014, s. 57.

42 Srov. I. M. MARCI, *Philosophia*, s. 394–395.



Observationum medicarum (1648) německý lékař Philipp Salmuth († 1626). V prvním příběhu varoval před pohřbíváním hysteriček dříve než za dvaasedmdesát hodin, jak se stalo v případě jedné důstojné paní z Lipska, která přišla k sobě, opustila rakev a vydala se hledat příbuzné. Když je zastihla u jídla, domnívali se, že jde o příznak, a hrůzou se rozeběhli na všechny strany.⁴³ Druhou obětí hysterie byla šestinedělka, manželka tiskaře Matthiase Harnische, která byla odvezena na hřbitov a pohřbena. V noci se do jejího hrobu vloupali zloději. Když jí stahovali z ruky zlaté prsteny, domněle mrtvá se probrala k životu a vrátila se domů.⁴⁴

K pohřbům „nemrtvých“ v průběhu dějin bezpochyby docházelo. Na druhou stranu k prokázání konkrétních případů chybí historiografii jako vědě důvěryhodná historická svědectví. Podat jasný důkaz nemůže v žádném případě ani více exaktní archeologie, byť některé kosterní nálezy možné předčasné pohřby naznačují.⁴⁵ Riziko pohřbu zaživa souviselo s různými faktory, například s nedostatečným časovým intervalem mezi smrtí a pohřbem — tento problém nastával v masovém měřítku v průběhu epidemií nakažlivých onemocnění, dále s omezenými diagnostickými možnostmi dobové medicíny. Zatímco dnes je smrt z lékařského hlediska definována jako stav, kdy u člověka dochází k nezvratným změnám mozku, při nichž nastane selhání funkce a zánik center řídicích krevní oběh a dýchání, dříve se smrt diagnostikovala pouze na základě zástavy dechu a srdečního tepu. Dnešní medicína klade důraz na mozkovou smrt, kterou je schopna se značnou přesností prokázat pomocí EEG a arteriografie mozkových tepen.⁴⁶ Ve starších historických obdobích byli lékaři závislí na skutečnosti, zda zpozorovali dýchání či slyšeli tlukot srdce. Diagnostické metody raně novověké medicíny nemusely s jistotou fungovat v situacích, kdy jsou srdeční ozvy obzvláště slabé — například v případech utonutí, mrtvice nebo některých druhů otrav narkotiky.

Podle Philippa Arièse (1914–1984) se zdánlivou smrtí zabývali lékaři především v 16. a 17. století, ve století následujícím a v závěru 19. století. Zatímco posledně zmínění odmítali myšlenku, že by smrt měla trvání, lékaři prvních dvou epoch ji zpravidla chápali jako smíšený stav, který vykazuje známky života i smrti. Opravdová smrt podle nich nastávala až v době rozkladu těla. Názorový rozdíl mezi lékaři z prvních dvou období přitom spočíval v tom, který z principů považovali ve smíšeném stavu smrti za převládající, zda život nebo smrt. Lékaři z 16. a 17. století soudili, že mrtvé tělo nemusí být za určitých okolností zcela mrtvé, může vykazovat jisté známky života. Život tak podle nich mohl přesahovat do smrti.⁴⁷

43 Srov. *Philippi Salmuthii Archiatri Anhaltini Observationum medicarum*, Brunsvig 1648, Dunc-ker, s. 101.

44 Srov. tamtéž, s. 102–103.

45 Například v minoritském klášteře ve Vídni byla objevena kostra asi pětatřicetiletého muže v poloze na břicho, s levou rukou pod spodní částí hrudníku a s překříženými chodidly. Pravděpodobný zdánlivě mrtvý muž byl identifikován rovněž na dánském klášterním hřbitově v Aebelholtu. Srov. Josef UNGER, *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropo-logicko-archeologické perspektivy*, Brno 2006, s. 176.

46 Srov. Velký lékařský slovník on-line. Dostupné z <http://lekarske.slovníky.cz/pojem/smrt> [náhled 20. 1. 2019].

47 Philippe ARIÈS, *Dějiny smrti. Díl I. Doba ležících*, Praha 2000, s. 134–135.



Ke znepokojivým otázkám, jež souvisely s nejistou hranicí mezi životem a smrtí, patřilo například přesvědčení, že některým mrtvolám nepřestávaly růst vlasy a vousy, jak zachytil ve spise *De miraculis mortuorum* z roku 1670⁴⁸ německý luteránský lékař Christian Friedrich Garmann (1640–1708). V obsáhlém pojednání připomínajícím encyklopedii se pokusil shromáždit veškeré tehdy známé historické i aktuální vědecké poznatky o smrtelnosti lidského těla, které doplnil zkušenostmi z každodenního života svých současníků, vlastní lékařské praxe i lidovými pověrami. Garmann se nezajímal o smrt jako o klinicko-přírodovědný fenomén. Ostatně již název jeho spisu zdůrazňuje důležitost, jakou přikládal studiu zázraků a jejich recepci. Zvláštní případ pro něj představovala těla mumifikovaná, jež si podle jeho názoru uchovávala zbytky života díky balzamovacím prostředkům, které zabraňovaly hnilobnému rozkladu.⁴⁹ Na jiném místě Garmann ujišťuje, že mrtvý sám sebe ani ostatní nekouše. Spolu s koncem těsného spojení mezi duší a tělem totiž podle něho končí i životní funkce. Hovoří ovšem pouze o „skutečné smrti“, nikoli o případech epileptiků či těch, kteří upadli do extáze (označuje je jako *ecstatici*). Jako příklad uvedl převzaté vyprávění o epileptikovi Zenovi, který byl mylně považován za mrtvého a pohřben. Z hladu prý snědl vlastní ruce i řemínky od obuvi. Šlo o východořímského císaře Zena (425–491), který podlehl 9. dubna 491 úplavici, nebo epilepsii. Podle legendy upadl v opilosti či z důvodu katalepsie do bezvědomí a byv považován za mrtvého, byl pohřben. Později se probрал a volal o pomoc. Jeho manželka Ariadna však odmítla dát otevřít sarkofág.⁵⁰ Na Zenově příběhu je podstatné, že Garmann, stejně jako výše zmíněný Marci, rozlišoval mezi smrtí skutečnou (*mors vera*) a stavem extáze, jenž smrt pouze připomínal. Podle dobového medicínského poznání mohl být vyvolán některými zvláštními onemocněními — Marci a Salmuth uvedli hysterii, Garmann epilepsii.⁵¹

Zmíněná svědectví dokládají, že lékaři v 17. století věděli o nebezpečí jakési nedokonalé smrti, jež mohla vést k pohřbení zaživa. Tento fenomén byl však vnímán více jako výjimečná pozoruhodnost a nevzbuzoval potřebu zvláštní prevence. Patrně až na začátku 18. století se začal rodit nový, do značné míry opačný medicínský pohled na smíšený stav smrti. Zdání smrti mohlo podle lékařů přicházet již za života. Z lékařských spisů postupně mizeli zázrační mrtví a nahradili je zdánlivě mrtví.

48 Garmannovo dílo vyšlo kompletně až posmrtně v roce 1709. Současná německo-latinská edice viz Silvio BENETELLO — Bernd HERRMANN (edd.), *Christian Friedrich Garmann: De miraculis mortuorum. Über di Wunder[dinge] der Toten. Facsimile der Originalausgabe und Nachwort der Herausgeber*, Göttingen 2003. Studiu „zázračných“ post mortem fenoménů se ještě před Garmannem věnoval právník Heinrich KORNMAN, *Henrici Kornmanni ex Kirchajna De miraculis mortuorum*, Frankfurt, Typis Ioannis Wolffii, sumptibus Ioannis Iacobi Porsii 1610. K tomu více Diego CARNEVALE, *Medicina, religione e credenze sul trapasso. La morte nella prima età moderna (secc. XV–XVII)*, in: F. P. de Ceglia (ed.), *Storia della definizione*, s. 183–198, zde s. 194, ke Garmannovi s. 195–196; C. A. DEFANTI, *Vivo o morto?*, s. 28–29.

49 Více K. ČERNÝ, *Mor*, s. 136–137.

50 K tomu Tommaso BRACCINI, *Morti due volte. Per una definizione antropologica della morte nel mondo bizantino e slavo*, in: F. P. De Ceglia (ed.), *Storia della definizione*, s. 123–140, zde s. 126–127.

51 Srov. S. BENETELLO — B. HERRMANN (edd.), *Christian Friedrich Garmann*, s. 99.



Novému pohledu, který vycházel zejména z rozvoje anatomie a s ní souvisejícího hlubšího chápání životních mechanismů a funkcí, odpovídaly i změny, k nimž došlo v lékařské terminologii. Označení *ecstasis*, které se připisuje německému lékaři, chemikovi a botanikovi Zachariasovi Brendeliovi (1592–1638), nahradila spojení jako *mors apparens*,⁵² *apoplexia flatulenta* italského anatoma Giovanniho Battisty Morgagniho (1682–1771), či *apoplexia suffocata* skotského lékaře Williama Cullena (1710–1790). V německojazyčném prostředí byl užíván překlad sousloví *mors apparens* — Scheintod. Koncem 18. a v 19. století převládal v lékařských spisech termín *asphyxia*,⁵³ který souvisel s nejčastější příčinou zdánlivé smrti, dušením vyvolaným různými okolnostmi.⁵⁴

Za radikální zlom ve vývoji kategorie zdánlivé smrti a její medicínské receptce je ovšem tradičně považována již zmíněná dizertace anatoma dánského původu Jacques-Bénigne Winslowa (1669–1760) *Quaestio medico-chirurgica: An mortis incertae signa minus incerta à Chirurgicis, quam ab aliis experimentis?* z roku 1740.⁵⁵ Winslow se v ní věnoval nejisté povaze příznaků smrti. Inspiroval se při tom poznatky zmíněných průkopníků forenzní medicíny Lancisiho a Zacchii. Přínosem Winslowova díla bylo upozornění na reálné nebezpečí předčasných pohřbů, které se mělo stát impulzem k aktivnějšímu postoji k mrtvým. Lékaři měli nebožtíky důkladně prohlédnout, masírovat, zahřívát a zraňovat. Ve čtyřicátých letech 18. století však byla v nedohlednu konkrétní účinná opatření, jež by upravovala běžnou pohřební praxi a stanovila například závazný časový interval mezi smrtí a pohřbem.

Cestu k takovým krokům připravil až pařížský lékař Jacques-Jean Bruhier d'Ablaincourt (1685–1756),⁵⁶ který Winslowovu dizertaci v roce 1742 znovu vydal, přeložil ji z latiny do francouzštiny a doplnil o vlastní poznatky týkající se zdánlivé smrti. Původní dílo, jež čítalo pouhé čtyři desítky stran, se rozrostlo na 364 stran a stalo se evropským bestsellerem. Pod stejným názvem a již Bruhierovým autorstvím vyšla kniha ve dvou svazcích znovu v roce 1745, zásadně přepracovaná, rozšířená na 540 stran.⁵⁷ V následujících letech byla vydávána opakovaně, vyšla rovněž nejméně ve třech anglických a jednom německém překladu, který pořídil německý lékař z Lipska

52 Termín *mors apparens* vel *subitanea* (zdánlivá nebo náhlá smrt) je tradičně spojován s již zmíněným italským lékařem Lancisim a jeho dílem *De subitaneis mortuis libri duo*. Srov. Giovanni Maria LANCISI, *Jo. Mariae Lancisii intimi cubicularii, & archiatri pontificii De subitaneis mortibus libri duo. Editio secunda*, Luca 1707, Typis & sumptibus Peregrini Frediani.

53 William CULLEN, *Kurzer Inbegriff der medicinischen Nosologie: oder Systematische Eintheilung der Krankheiten von Cullen, Linné, Sauvages, Vogel und Sagar. Zweyter Theil*, Leipzig 1786, Fritsch, s. 54.

54 Louis DE LA BERGE — M. Ed. MONNERET, *Compendium de médecine pratique ou exposé analytique et raisonné. Tome premier*, Paris 1837, Béchet Jeune, s. 266–298.

55 Jacques-Bénigne WINSLOW, *Quaestio medico-chirurgica. An mortis incertae signa minus incerta à Chirurgicis, quam ab aliis experimentis?*, Paris 1740, Quillau.

56 Heslo Jacques-Jean Bruhier, in: *Dictionnaire historique de la médecine ancienne et moderne. Tome premier, deuxième partie*, Paris — Bruxelles — London 1831, Béchet Jeune, s. 543.

57 Jacques-Jean BRUHIER, *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort I-II*, Paris 1745, Morel.



Johann Gottfried Jancke (1724–1763).⁵⁸ Konečně dvoudílné vydání z roku 1749 dosáhlo počtu 1152 stran a nabízelo čtenářům 268 historických i nedávných případů zdánlivé smrti.⁵⁹ Zmíněný spis představoval zcela nový pohled na problematiku zdánlivé smrti. Uvěřitelnost publikovaných příkladů přitom nehrála zásadní roli. Podstatná byla popularizace tématu, jež bylo dosud pojednáváno takřka výhradně v medicínské latině či v knihách zázraků, uzavřeno na jedné straně do úzkého kruhu protagonistů raně novověkého lékařství, na straně druhé do sféry nadpřirozena barokní doby. Bruhier zázračné příběhy racionalizoval, zasadil je do lékařských kategorií. Učenecká komunita přijala dílo s nadšením i s ostrou kritikou. K výrazným oponentům patřil například pařížský doktor chirurgie a práv Antoine Louis (1723–1792), který Bruhiera v díle s ironizujícím titulem *Lettres sur la certitude des signes de la mort* činil odpovědným za zrození hysterického strachu z pohřbení zaživa ve Francii.⁶⁰

FIKČNÍ PŘÍBĚH/Y ZDÁNIVÉ SMRTI

Že se strach z pohřbení zaživa dotýkal i obyvatel českých zemí, lze pozorovat například v četných starých i novodobých pověstech o zdánlivé smrti. Jan Luffer zaznamenal čtyři základní opakující se narativy, s nimiž se bylo možné setkat i v Bruhierově sbírce. V prvním z nich zdánlivě mrtvá dívka procitne v rakvi při krádeži svých šperků — lupičem je zpravidla hrobník, který se domněle mrtvé snaží uříznout prst, z něhož nejde stáhnout prsten, nebo dívku předkloní, aby jí mohl sundat náhrdelník. V další skupině pověstí figuruje zdánlivě mrtvý, jenž se probere během pohřebních úkonů — posadí se v rakvi, když rakev spadne a odklopí se víko, následně vyděsí účastníky pohřbu. Protagonistou další pověsti je zdánlivě mrtvá těhotná žena, jež porodí v rakvi, případně v dosud nezasypaném hrobě. Blízké okolí na předčasný pohřeb upozorní dětský pláč ozývající se z hrobu, nebo sama žena zpívající dítěti. Zdánlivě mrtvá je následně zachráněna, dítě umírá. V jiné variantě žena zemře, zatímco dítě je zachráněno. V posledním souboru pověstí vystupuje zaživa pohřbená osoba, která o sobě dává vědět. Je to buď muž, který se ozývá z krypty/hrobu, nebo žena, jež se zjevuje po tři dny svému muži a prosí ho, aby ji přišel vykopat. V soudobé verzi pověsti volá zaživa pohřbený muž mobilním telefonem z rakve své manželce. Lidé váhají, zda mají v dané znamení věřit. Následujícího/třetího dne se rozhodnou hrob vykopat, ale je příliš pozdě. Zdánlivý nebožtík tentokrát skutečně zemře.⁶¹

Na sklonku 18. a v průběhu 19. století byl strach z pohřbení zaživa patrně běžným, dobře známým a celospolečenským jevem. Naznačuje to častý výskyt problematiky zdánlivé smrti v dobové fikční literatuře. Předčasný pohřeb se stal oblíbeným inspiračním zdrojem hororové zápletky. Výmluvným příkladem jsou povídky *Zánik domu Usherů* (*The Fall of the House of Usher*, 1839) či *Předčasný pohřeb* (*The Premature Burial*,

58 TÝŽ, *Abhandlung von der Ungewißheit der Kennzeichen des Todes, und dem Misbrauche, der mit übereilter Beerdigungen und Einbalsamirungen vorgeht*, Leipzig, Roth, 1754.

59 C. MILANESI, *Morte apparente*, s. 30.

60 Antoine LOUIS, *Lettres sur la certitude des signes de la mort*, Paris, M. Lambert, 1752.

61 Jan LUFFER, *Katalog českých démonologických pověstí*, Praha 2014, s. 133.



1844) Edgara Allana Poea (1809–1849). V rámci kulturních dějin zdánlivé smrti je pozoruhodné analyzovat možné inspirační zdroje případů předčasných pohřbů, jež se v mladší z obou povídek objevily. Je zcela evidentní, že autorova obrazotvornost vycházela z existující kulturní tradice, dále patrně z velmi dobré znalosti dobové i osvícenské lékařské či popularizační literatury, případně časopiseckých a novinových článků na téma předčasných pohřbů.⁶² Poe přitom nepřejímal jen motivy a zápletky, nýbrž i způsob narace — aby dodal svému tématu vědecké důvěryhodnosti, zvolil čtyři případy domnělých nebožtíků, které se odehrály v nedávné době, téměř ve vypravěčově současnosti, zato v široce vymezeném prostoru — v Americe (Baltimore), Francii, Lipsku a Anglii. Autorská nepůvodnost zápletky je nepochybná v druhém z těchto příběhů, který se podle Poeova osobního vypravěče udál roku 1810 ve Francii. Jeho hrdinkou se stala „jistá mademoiselle Victorine Lafourcadová, velice půvabná dívka z proslulé a zámožné rodiny. Mezi jejími četnými nápadníky byl i Julien Bossuet, chudý literát či žurnalista z Paříže.“ Ač dívka Bossuetovy city opětovala, „rodová pýcha“ ji nakonec vedla k uzavření sňatku s bankéřem a diplomatem Renellem, s kterým strávila „několik mizerných let a pak umřela — nebo aspoň upadla do stavu tak podobnému smrti, že o jejím skonu nikdo, kdo ji spatřil, nepochyboval.“ Poté, co Victorine pohřbili v její rodné vsi, daleko od Paříže, vypravil se k jejímu hrobu zoufalý Bossuet, aby se zmocnil kadeří své někdejší lásky: „O půlnoci vyhrabe rakev, otvírá ji a už se chystá ustríhnout pramen vlasů, když spatří, že jeho milovaná otevírá oči. Ano, pochovali ji zaživa. Ale život z ní dosud zcela nevypřchal a její mileneček ji něžnými doteky probouzí z letargického spánku, který byl mylně považován za smrt. Položený odnáší ji do najatého příbytku ve vsi. Uplatňuje své nemalé lékařské znalosti a pomocí účinných regeneračních prostředků milou definitivně křísí.“ Příběh má i moralistní a právní rozměr. Milenečský pár prchá do Ameriky, a když se o dvacet let později vrací v naději, že ženu nikdo nepozná, do Francie, dojde ke konfrontaci s Renellem, jenž si činí nárok na svou zákonnou manželku. Celou záležitost musí řešit soudní tribunál, který dává vzhledem k mimořádným okolnostem i dlouhému časovému rozmezí za pravdu Victorine a Bossuetovi.⁶³

Přestože nelze s jistotou identifikovat inspirační zdroj či zdroje, ze kterých Poe při psaní zmíněného příběhu vycházel — v případě uměleckého textu musíme navíc počítat s osobním stylem autora, dobovou i individuální poetikou — je nesporné, že musel být ovlivněn kulturní tradicí psaní o zdánlivé smrti. S téměř identickým syžetem se lze setkat v díle Bruhiera, který publikoval tři obdobné příběhy — dva zaznamenané na základě svědectví současníků, jeden z roku 1736, převzatý od pařížského advokáta Françoise Gayota de Pitavala (1673–1743), u něhož šlo o případ dcery pařížského obchodníka z ulice Saint Honoré, která se musela z vůle svého otce provdat za bohatého bankéře. Ze žalu onemocněla, zdánlivě zemřela, byla pohřbena, a poté zachráněna milovaným mladíkem. Milenci uprchli do Anglie.⁶⁴

62 Podrobně V. GRUBHOFFER, *Zdánlivá smrt*, s. 179–185.

63 Citováno podle Edgar Allan POE, *Předčasný pohřeb a jiné povídky*, Praha 1970, s. 143 (přeložil Josef Schwarz, povídka *Předčasný pohřeb*).

64 François Gayot DE PITAVAL, *Causes célèbres et intéressantes, avec les jugemens qui les ont décidées*. Tome Huitième, Paris, Cavelier 1736, s. 434–437.



Povídka *Předčasný pohřeb* z počátku čtyřicátých let 19. století lze vnímat jako pozoruhodné svědectví nadčasového přenosu narativu o zdánlivé smrti, který putoval přes pověsti o předčasném pohřbu, středověkou literaturu⁶⁵ a osvěcenskou lékařskou spisy až do fikce 19. století.⁶⁶ Nutno dodat, že tento proces v předminulém století neskončil, vstoupilo do něj navíc vlivné komunikační umělecké médium — kinematografie. Jen filmů na motivy povídek Edgara Allana Poea byl natočen nespočet. Za zmínku rozhodně stojí kultovní osmidílný filmový cyklus (*The Roger Corman Poe Cycle*), který v letech 1960–1965 věnoval tvorbě mistra hororové povídky hollywoodský režisér Roger Corman (narozen 1926). S tématem zdánlivé smrti je ovšem možné se hojně setkat v evropských národních literaturách, naplno se rozvinulo v rámci romantického písemnictví, české země nevyjímaje. To už je ale téma, které by si zasloužilo důkladnou pozornost v rámci samostatného výstupu.

* * *

Předložená studie pojednala o takzvané zdánlivé smrti, jež je tradičně spojována zejména s dějinami medicíny druhé poloviny 18. století. Autor ji představil jako hraniční problém evropských kulturních dějin, jemuž byla dosud v českém prostředí věnována jen okrajová pozornost. Tuto konstruovanou symbolickou představu a kulturní i kulturotvorný fenomén bylo možné nahlížet perspektivou kulturních dějin, mimo jiné prostřednictvím studia dochovaných pověstí, dobových lékařských spisů a fikční literatury. Strach člověka ze zdánlivé smrti a předčasného pohřbu, který známe, mimo jiné, právě z uvedených povídek amerického básníka a prozaika Edgara Allana Poea, je, zdá se, nadčasový, časem nespoutaný, historickými vědami jen těžko popsatelný. Nelze jednoduše stanovit jeho počátek, ani konstatovat jeho konec. I na základě analýzy v této studii představených učeneckých a literárních pramenů je však možné učinit závěr, že právě v čase probuzené a akcentované racionality, v osvěcenském 18. století, došlo k něčemu, co bychom mohli nazvat přímo historickou inkarnací, zhmotněním strachu ze zdánlivé smrti. Narativ o ní, ústně tradovaný ve starších historických obdobích, byl medikalizován, tedy v podstatě legitimizován, a vstoupil do fikčního světa krásné literatury jako prostor imaginace strachu.

65 Téma zdánlivé smrti znala již středověká literatura. Lze se s ním setkat například u Boccaccia, dále to byl zejména německý švank — krátká žertovná povídka frivolního až drsně realistického rázu ve verších, později i v próze. Zatímco švank pojímal téma s humorem, osvěcenská literatura se k němu postavila zcela vážně. Srov. Lenka KUSÁKOVÁ, *Krásná próza raného obrození. 1. Studie*, Praha 2003, s. 52.

66 S tématem zdánlivé smrti se bylo možné setkat i v česky psané próze závěru 18., 19. i 20. století. Výběrově lze jmenovat romantické povídky *Setkání v hrobě* (1830) Vendelína Duška či *Hrobník* (1837) Karla Sabiny, povídku *Doktor Kazisvět* Jana Nerudy (1876), pátou kapitolu prvního dílu *F. L. Věka* Aloise Jirásky (1890), povídky *Beneficiant* (1909) a *Stráž u mrtvoly* (1914) Ignáta Herrmanna, povídku *Cincibus* (1926) Karla Weise. Motiv strachu z pohřbu zaživa hraje klíčovou roli v románu *Vévodkyně a kuchařka* (1983) Ladislava Fukse. K tomu podrobně V. GRUBHOFFER, *Zdánlivá smrt*, s. 186–206.

Zcela stranou zájmu ponechal autor velmi rozsáhlé téma reforem pohřebnictví, jež v pozdním 18. století přinesly v řadě evropských zemí do značné míry účinná preventivní opatření v boji se zdánlivou smrtí — výběrově zmiňme zákonné normy týkající se prohlídky mrtvých, časového intervalu mezi smrtí a pohřbem, jakož i zrod nové osvícenské instituce, márnice.



RÉSUMÉ:

The present paper deals with the category of so-called apparent death which is closely connected with the history of medicine of the second half of the 18th century. Present-day European historiographical research shows that at the latest in the 1740s the leaders of medical discourse began to be concerned with the temporal status of biological death. The central question was how to determine conclusively that death had occurred, which permitted the burial of the dead person. Yet this was also a time when people became more concerned with the possibility that individuals might not have died and could recover by themselves. The more modern medicine progressed, however, the more people listened to anecdotal evidence about apparent deaths and premature burials. During the second half of the 18th century this originally medical issue crossed the boundaries of scholarly discourse, among other things, as a result of medical treatises being published in national languages, and became a real nightmare of the Enlightenment. Nineteenth-century poets such as Edgar Allen Poe explored this topic in great depth, starting from the assumption that people generally feared being buried while being still alive.

Mgr. et Mgr. Václav Grubhoffer, Ph.D., působí jako odborný asistent Ústavu romanistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. K jeho dlouhodobým badatelským zájmům patří kulturní dějiny smrti, dějiny těla, medicíny a vzdělanosti, jakož i životní styl šlechty v období 18.–20. století, především dějiny Schwarzenbergů a Eggenbergů. V současnosti se zabývá zejména knižní sbírkou italik Marie Ernestiny z Eggenbergu, kulturními dějinami Itálie, italskou literaturou a česko-italskými vztahy (vgrubhoffer@ff.jcu.cz).